

Új technológiák, régi kultúrák

Előhang az Információs Társadalom tematikus száma elé¹

Talán 1997 tavasza lehetett, amikor egyik gimnáziumi osztálytársnőmet egy meglepően valódinak látszó játék-mobiltelefonnal leptem meg az iskolában. A nagyjából a Nokia akkori csúcsmodellje, a 6110-es² formáját híven visszaadó műanyagdarab rögtön a pocnok kimeríthetetlen forrásává vált. A legszórakoztatóbb játék természetesen a telefonálás imitálása volt, és persze kizárólag úgy, ahogyan a mobiltelefonálást mint tevékenységet akkor láttuk. A mobiltelefonálás olyan dolog volt, amit hangosan, hivalkodóan, fenyegető hangnemben kellett előadni, „okosba” megoldásokról, bizniszről beszélve, a telefont tartó kézhez tartozó könyököt éles szögben eltartva a testtől.

A nyelvhez, a kommunikációhoz, a testképhez, a társadalmi osztályozás és nemhez kapcsolódó sémák markáns sztereotípiává álltak össze a kulturális jelek és jelentések hálójában. A mobiltelefonálás nyelvét egyszerre bemutatni és kigúnyolni kívánt nyelvnek volt egy saját vonatkoztatási rendszere: sajátos hangsúlyozással, hangképzéssel és szóhasználattal („Lajoskám, figyeljél”). A nyelvtől elválaszthatatlanul jelen volt a társadalmi osztály és nem magától értetődő fontossága: a telefonáló szerepe a tanulatlanak, a fekete- vagy a szürkegazdaságban működőnek, intellektuális hiányosságait felfűjt izmokkal és fenyegető fellépéssel pótolónak gondolt férfié volt – aki a nem mindig kimondott feltételezés szerint a kissé sietve, demonstratív céllal felszedett izomtömegek miatt nem tudta leengedni a karját, és kényszerült a telefon szögletes, eltartott könyökű tartására.

Az eszköz technológiájára (rádiótelefon), méretére (maroktelefon), hordozhatóságára (mobiltelefon) utaló korai köznyelvi elnevezések mellett volt egy másik, legalább annyira gyakran használt neve a mobiltelefonnak a kilencvenes évek közepén: bunkofon. A névadás jelentősége abban állt, hogy nem az eszköz, hanem a tipikusnak gondolt felhasználói kör – gyanús vállalkozók, újjgazdagok – tulajdonságáról alkotott benyomást emelte be a technológia elnevezésébe, a mindennapi beszédbe.

¹ A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

² A linken elérhető kimerítő infografikán megtalálható az összes fontosabb modell a bevezetésük sorrendjében: <http://www.bitrebels.com/wp-content/uploads/2011/04/Insane-Nokia-Cell-Phone-Timeline-1.jpg>

Nincs megbízható adat, felmérés arról, hogy a korai magyarországi mobiltelefon-felhasználók többsége vajon valóban a féllégális vállalkozók köréből került-e ki. Ahogy arról sem, hogy a féllégális vállalkozók valójában mennyire feleltek meg a róluk előszeretettel terjesztett sztereotípiáknak. De mind a vállalkozókhöz, mind a mobiltelefonáláshoz kapcsolódó, akkor kialakított kulturális jelentéseket, sztereotípiákat máig gazdagon őrzi a kulturális emlékezet. A privatizációs hullámban és/vagy a korai kapitalizmus bizonytalan gazdasági közegében sikeresen érvényesülő, gyorsan meggazdagodó független vállalkozói életpálya egyszerre volt vágyott és gyűlölt a késő kádári korszak kiszámíthatósága után a magukat bizonytalanságban találó embertömegek számára. Az ellentmondásos attitűdöket kiváltó vállalkozó figurájához kapcsolódó érzelmeket és előítéleteket pedig nem volt nehéz egységes sztereotípiába rendezni a nem feltétlenül általános, viszont kétségkívül legérthetőbb, leglátványosabb, a feltételezett normától leginkább eltérő viselkedési minták és tulajdonságok mentén. Drága nyugati autók, kopasz fej, szoláriumozott bőr, felfújtt izmok és: mobiltelefonálás.

A mobiltelefonálás mint tevékenység már önmagában stigmatizálta a kilencvenes évek közepén mobiltelefonálót. A korábban magánjellegű tevékenységnek számító intim kommunikációs aktus kivétele az utcára, vagy még kirívóbb esetekben nagyobb embertömegbe, például a tömegközlekedési eszközökre, súlyos vétség volt az addig bevett szokások, elvárások, hagyományok, az illem ellen. Nem kellett feltétlenül megfelelni a vállalkozókkal kapcsolatban kiépített sztereotípiáknak ahhoz, hogy rosszállást váltson ki a mobiltelefon nyilvános használata. De a látványosnak és könnyen azonosíthatónak tűnő társadalmi rétegnek és a telefonálásnak az együttes észlelése már kiválóan megfelelt a már létező sztereotípiák igazolására, és a két tevékenység összekapcsolódásának megalapozására.

Szelektív észlelésünk, heurisztikáink velünk maradtak, de hamarosan új előítéletek, képzetek és asszociációk kezdtek el társulni a készülékhez és a használatához. Alig két évvel a műanyagtelefonnal való iskolai viccelődés után, 1999-ben mutatták be a *Mátrix* című filmet, ami az akkor kurrens magyarországi értelmezéstől radikálisan eltérő mobiltelefon-reprezentációt mutatott be. A Keanu Reeves kezében varázsütésre kinyíló, fekete Nokia 8110-es telefon nem bunkofon volt, hanem a jövő technológiája. Olyan eszköz, amelynek segítségével a nem is olyan távoli jövőben nemcsak a hangalapú kommunikáció alakul át forradalmian, hanem természetfelettiné ható műveletek is végrehajthatók vele. Amikor a *Mátrix*-féle mobiltelefon-értelmezés belépett a magyarországi kulturális közegbe, nemcsak az eltérő időszakok, hanem az addig párhuzamosan létező helyi kulturális értelmezések is interakcióba léptek egymással. A kilencvenes évek közepének magyarországi előítéletei és a kilencvenes évek végének amerikai technológiai futurizmusával.

Csak pár év kellett hozzá, hogy minden újra radikálisan megváltozzon. A mobiltelefonálás technológiája Magyarországon döbbenetesen gyorsan elterjedt, már 2007-ben átlépte az előfizetések száma a teljes lakosság lélekszámát, az elsők között a világon.³ Egy ennyire elterjedt technológiánál már nemigen lehetett kivételes, jellegzetes felhasználói csoportokat még csak a sztereotípiák szintjén sem azonosítani: a mobiltelefonálás maga

³Fél millióval több előfizetés, mint lakos. Origo, 2007. 12. 06. <http://www.origo.hu/gazdasag/hirek/20071206-fel-millioval-tobb-elofizetes-mint-lakos.html>

megszűnt társadalmilag stigmatizáló lenni. A megmaradt értelmezési konfliktusok pedig leszűkültek a használat bizonyos, helyénvalónak vagy nem helyénvalónak tartott módjainak megvitatására, és az ehhez kapcsolódó előítéletek megalkotására. Például lehet-e hangosan zenét hallgatni mobilról a buszon, és kik azok, akik jellemzően ezt csinálják, és jellemzően milyen zenét hallgatnak? Milyen közegben milyen benyomást tesz a headseten vagy fülre rögzített bluetoothos headseten beszélés, és jellemzően kik használják ezeket a technológiákat? Kik azok, akik nem kapcsolják ki a telefont a moziban, vagy akik megnézik a vetítés közben az üzeneteiket?

Ma már magát a szót is – mobiltelefon – egyre ritkábban használjuk, a vezetékes telefonok rohamos eljelentéktelenedésével a mobiltelefon egyszerűen telefon lett, új technológiából régi technológiává vált, ahogy beépült a már előtte is meglévő, régi társadalmi, kulturális mintázatokba.

A technológiák folyamatosan változnak, és velük együtt változnak a kulturális jelentések is. De ahogy a mobiltelefon jelentéseinek rövid története is mutatja, a változásoknak a technológia nem az egyedüli okozója, kizárólagos motorja. A kulturális hálózatok és jelentések alapvetően meghatározzák, hogy egy adott technológia milyen szerepet tölt be az életünkben, és hogy milyen lehetőségeket kap egyáltalán a gyakran „forradalmiként” vagy „végzetesként” értelmezett „hatás” kifejtésére. Bár gyakran úgy észleljük, hogy a technológia determinisztikus hatással van a kultúrára, az esettanulmányok sokasága azt mutatja, hogy a folyamatot inkább egy rendszerként érdemes szemlélni, aminek részei a gyakran egyoldalú hatást feltételező élményeink, tapasztalataink is – amelyek szintén a társadalom és technológia kölcsönhatásának megfejtendő társadalmi rejtvényei közé tartoznak. Az új technológiák, ahogy azt Carolyn Marvin (1988) megfogalmazta, nem idegen szereplőként avatkoznak be a kultúrába, megváltoztatva azt, hanem éppen ellenkezőleg: a már meglévő motivációinknak, társadalmi konfliktusainknak nyújtanak további terepeket, színtereket és hálózatokat.

Az *Információs Társadalom* e számában található tanulmányoknak is ez a szemlélet áll a középpontjában. A szám szemléleti vezérfonalát az a főleg az Egyesült Államokban elterjedt tudományközi kutatási terület adja, amely a társadalomban „újként” és „régiként” megjelenő technológiai innovációk, eljárások, eszközök társadalmi-kulturális megalkotását, interakcióját vizsgálja (Baym 2010, Bijker-Hughes-Pinch 1987, Bijker 1997, Edgerton 2008, Gitelman 2006, Marvin 1988, Peters 2009, Pingree–Gitelman 2003, Punt 2000, Sterne 2003). Milyen konfliktusokban vesz részt egy teret nyerő „új” technológia, milyen értékek kapcsolódnak a terjedő és a kiszoruló „rég” technológiákhoz, és milyen diszkurzív, retorikai, jogi vagy társadalomtudományos értelmezésekkel járnak együtt a változások? Hogyan változnak az „új” és „rég” technológiák viszonyai, mitől, miért és hogyan kerül egy technológia az előbbi vagy az utóbbi kulturális kategóriába? Továbbá, mindezek a társadalmi alakzatok hogyan alakítják a technológiák konszolidációjának vagy éppen kihalásának forgatókönyvét, az innováció folyamatát?

A számban olyan írások olvashatóak, amelyek mindezeket a problémákat (és még továbbiakat) a kommunikációs és médiatechnológiák társadalmi konstrukciójának folyamatát bemutató esettanulmányokon keresztül dolgozzák fel, történeti megközelítésben vagy jelenkori eseményekre fókuszálva, széles technológiai (az internettől kezdve a te-

levízió át a hangrögzítő eszközökig), tematikus (a sajtószabadságtól kezdve a televíziózásán keresztül a populáris zenéig) és módszertani (a marketingtől kezdve a történettudományon át a diskurzuselmzésig) merítéssel.

Hogyan kapcsolódnak össze az otthoni hangrögzítő technológiák és a közösségi média egy zenei színtér műfaji megalkotásában és az előadók társadalmi nemének artikulálásában? *Barna Emília* ezt a kérdést járja körül a budapesti hálósobapop-színteret vizsgáló tanulmányában. *Koltay András* cikke is az internethez kapcsolódik – az ő fő kérdése az, hogy a világháló elterjedésével miként alakultak a nyilvánosság és a szólásszabadság fogalmai és hogy mindez a változás milyen szabályozási irányokat nyithat az államnak. A digitális világ alakulásában meghatározó kulturális tényezőkkel foglalkozik *Mátyus Imre* és *Nyíró Nóra* tanulmánya. Mátyus Imre annak járt utána, milyen etikai, ideológiai megfontolások állnak a nyílt forráskódú szoftverfejlesztés, konkrétan pedig az Ubuntu Linux fejlesztése mögött. Nyíró Nóra kutatása pedig azt térképezte fel, hogy a digitális videórögzítő technológia elterjedését milyen fogyasztói elvárások határozták meg. A digitális és analóg világok interakcióját vizsgálja *Háhner Petra* írása, összehasonlítva a nyomtatott és elektronikus szövegek használatáról szóló felhasználói véleményeket. *Takács Róbert* cikke a 20. század második felébe visz vissza, felidézve, hogy a keleti blokkban hogyan értelmezte a televízió propagandalehetőségeit, társadalmi hatásait, valamint kulturális lehetőségeit a politikai és kulturális elit. A válogatást záró saját írásomban a digitális technológiákkal kapcsolatos főbb kulturális jelentések és ideológiák konfliktusait tekintem át.

Amint azt a válogatás tematikus és módszertani sokfélesége is mutatja, a technológia és kultúra viszonyának nem-determinista („kritikai technológiakutatásnak” is nevezhető, Tófalvy 2015) kutatásának elterjedése nem feltétlenül jár együtt szigorú intézményesüléssel, monolitikus tudományági, módszertani keretekkel, vagy egységes irányzattá válással. Az angolszász világban „*Cultural Technology Studies*”, „*Cultural Studies of Technology*”, „*Media, Culture, and Communication*”, „*Social Construction of Technology*”, „*Technology, Culture and Society*” vagy éppen „*Technocultural Studies*” címkék alatt futó, tudományágakon, tanszékeken és folyóiratokon átnyúló megközelítés jellemzően a kultúra-, média- és technológiakutatás, kommunikációtudomány, technológia- és tudomány-szociológia és -filozófia, illetve tudomány, technológia és társadalom tanulmányok (STS) halmazainak tetszőleges átfedéseiben jelenik meg.

Az *Információs Társadalom* legújabb tematikus száma ebbe a színes és alakulóban lévő területbe kíván betekintést adni, egyben válogatást adva hazai kutatók legfrissebb munkáiból.

Tófalvy Tamás

Irodalom

- Baym, N. (2010) *Personal Connections in the Digital Age*. Polity.
- Bijker, Wiebe E. – Thomas P. Hughes – Trevor Pinch (1987) *The Social Construction of Technological Systems. New Directions in the Sociology and History of Technology*. MIT Press
- Bijker, W. E. (1997) *Of Bicycles, Bakelites, And Bulbs*. MIT Press.
- Edgerton, D. (2008) *The Shock of the New: Technology and Global History since 1900*. Profile Books.
- Gitelman, L. (2006) *Always Already New: Media, History, and the Data of Culture*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Marvin, C. (1988) *When Old Technologies Were New: Thinking About Electric Communication in the Late Nineteenth Century*. Oxford.
- Peters, B. (2009) And lead us not into thinking the new is new: a bibliographic case for new media history. *New Media & Society*, Vol 11(1&2): 13–30.
- Pingree, G. B. – Gitelman, L. (2003) szerk. *New Media 1740-1915*. MIT Press.
- Punt, M. (2000) Parallel Histories: Early Cinema and Digital Media. *Convergence*, 6(2) 62-76.
- Sterne, J. (2003) *The Audible Past. Cultural Origins of Sound Reproduction*. Duke University Press.
- Tófalvy T. (2015) A kritikai technológiakutatásról. *Magyar Tudomány*, 1., 96–102.